

iFilosofie

Tijdschrift van de ISVW | december 2024 | # 80

- **Judith Shklar**
Geeft onrecht een stem
- **Rob Compaijen**
Over afgunst
- **Timothy Snyder**
Vrijheid in oorlogstijd

 isvW

Overleven

Beste lezer, heb jij een favoriet filosofisch citaat? Ik heb er een paar, die te pas en te onpas menen op te moeten borrelen. De volgende prevel ik regelmatig als ik het nieuws, al dan niet hoofdschuddend, tot me neem: 'Liberale democratie is eerder een manier om te overleven dan een project ter perfectionering van de mensheid.' Deze woorden stammen van Judith Shklar, een van de scherpste politiek denkers van de vorige eeuw. Haar treffende gedachten zijn eerder historisch dan theoretisch geïnspireerd, hoewel ze de politieke filosofie als haar broekzak kende.

In deze *iFilosofie*, nummer 80 maar liefst, maak je kennis met het denken van Shklar over (on)rechtvaardigheid, middels een interview met Anne Polkamp. Ook duiken we de filosofische psychologie in, met een intrigerend boek over afgunst. Dan tref je andermaal politieke filosofie: Timothy Snyders *On Freedom* is onmisbare kost in (on)vrije tijden.

René ten Bos zorgt als gebruikelijk voor een filosofische tuimeling als geen ander, voordat je je mag storten op vers werk van fijne filosofen als Michel Dijkstra en Marian Donner. Een nieuwe recensent, Tjeerd Boorsma, bespreekt de aangename golf recent verschenen Camus-literatuur en Arthur Veenstra beploegt ontologische akkers zoals alleen hij dat kan.

De dagen worden korter, *iFilosofie* wordt dikker. Een machtig mooie kerst toegewenst. Geef elkaar vooral een mooi boek.

Lees!

Florian Jacobs (hoofdredacteur)

4

Onrecht is overal

Interview met Anne Polkamp

DOOR NOEZHA EL AJAMI

7

De emotie die we allemaal delen, maar niet toegevenRecensie: *Afgunst* – Rob Compaijen

DOOR RUWAN VAN DER VAART

9

Het zwaard van de vrijheidRecensie: *Over vrijheid* – Timothy Snyder

DOOR FLORIAN JACOBS

12

Para-doxaal. Leibniz

COLUMN RENÉ TEN BOS

15

Het filosofische weefsel van JapanRecensie: *Japanse filosofie* – Michel Dijkstra

DOOR MARAH ROSE SEREMAK

17

Ik dans, dus ik bestaRecensie: *Rooksignalen* – Marian Donner

DOOR NOEZHA EL AJAMI

20

Op de zolderkamer van Albert CamusRecensie: *Een hogere liefde* – Albert Camus, *Absurditeit en revolte* – Jozef Waanders, *De glimlach van de aarde* – Roel Meijvis & *Herontdekking van Albert Camus* – Piet Ransijn

DOOR TJEERD BOORSMA

23

De strijd om het nieuwe paradigmaRecensie: *Waarom mythen geen onzin zijn* – Bernardo Kastrup & *Object-georiënteerde ontologie* – Graham Harman

DOOR ARTHUR VEENSTRA

Onrecht is overal

Een interview met Anne Polkamp

‘Shklar is het soort filosoof dat je heel anders naar de werkelijkheid laat kijken.’ Shklars boek *Over onrecht* maakt dit meteen duidelijk. Deze vertaling is onlangs bij ISVW Uitgevers verschenen met een inleiding van filosoof en wetenschapsjournalist Anne Polkamp. Samen bespreken we het belang en de relevantie van Shklars werk.

Anne Polkamp

DOOR NOEZHA EL AJAMI

Hoe kwam jij voor het eerst in contact met Judith Shklars werk?

Eigenlijk pas heel laat, toen ik aan het promoveren was in Leuven. Ze viel mij meteen op, want Shklar is het soort filosoof dat je heel anders naar de werkelijkheid laat kijken. Dat is precies wat de filosofie hoort te doen: je laten verwonderen en de dingen bevragen. Maar dat is niet altijd makkelijk; soms doe je onbewust toch allerlei aannames. Dat merkte ik tijdens een leesgroep waarin we met promovendi en hoogleraren teksten uit de politieke filosofie lazen: het Justice Seminar. Ik had nooit bij de naam van die groep stilgestaan; het sprak voor zich dat de politieke filosofie zich bezighield met rechtvaardigheid. Toen we *Over onrecht* van Judith Shklar lazen, vroeg ik me voor het eerst af of die focus wel zo vanzelfsprekend is. Waarom denken politieke filosofen amper na over onrecht, terwijl dat zo'n groot onderdeel uitmaakt van ons leven? Het heeft altijd veel impact als je een filosoof tegenkomt die je denken zo op z'n kop kan zetten. En dat doet Shklar consequent in haar werk.

Kwam dit boek bij de rest ook zo krachtig binnen?

Dat vind ik moeilijk te zeggen, maar zelf vond ik Shklar heel overtuigend. Op een gegeven moment vroeg ik

me zelfs af of we de leesgroep niet beter konden opdopen tot Injustice Seminar. *Over onrecht* is een boek dat me echt raakte, misschien omdat het een tekst is die afwijkt van de papers die ik normaal altijd las. Ik richtte me vooral op de analytische filosofie en las veel strakke betogen met goed opgebouwde argumenten. Dit boek steekt heel anders in elkaar: Shklar schrijft essayistisch, verdiept zich in kunst en literatuur en staat niet alleen stil bij rationele argumenten maar ook bij de gevoelens die het kwaad oproept.

Je geeft inderdaad in je introductie aan dat dit boek geen systematisch betoog is. Doet deze essayistische vorm af aan het punt dat Shklar wil maken?

Volgens critici heeft die vorm nadelen. Soms roept Shklar vragen op die ze niet beantwoordt. De boodschap van haar boek is om meer te luisteren naar slachtoffers, omdat zij als geen ander weten wat het kwaad inhoudt. Als we erachter willen komen wat onrecht is, moeten we hun stem centraal zetten. Dat roept de vraag op hoe we die stemmen moeten wegen, en dat laat Shklar in het midden. In de inleiding geef ik het voorbeeld van een vrouw die in Kiribati woont, in een huis dat onder water dreigt te lopen vanwege de stijgende zeespiegel. Zij zou kunnen zeggen dat ze onrechtvaardig wordt behandeld omdat politici niet genoeg doen tegen de klimaatcrisis. Maar wat als de directeur van Shell

zegt dat hij zich ook onrechtvaardig behandeld voelt, omdat zijn bedrijf wordt aangeklaagd maar veel andere oliegiganten niet? Hier heb je twee mensen die zeggen dat ze met onrecht te maken hebben, en in Shklar's boek vind je geen duidelijke methode om hun woorden tegen elkaar af te wegen.

Zouden die vragen überhaupt beantwoord kunnen worden?

Misschien niet. Volgens Shklar zijn er allerlei vragen die geen objectief, eenduidig en vaststaand antwoord hebben. Vragen over onrecht vallen daar vaak ook onder. Je kunt volgens haar niet voor eens en voor altijd vaststellen wat rechtvaardig is en wat niet. Als ik Shklar lees, vind ik het soms frustrerend om geen antwoorden te krijgen, maar het is ook waardevol dat ze laat zien dat die chaos bestaat. Door te erkennen dat we geen objectieve grens tussen rechtvaardigheid en onrecht kunnen trekken, houden we onze blik open voor andere perspectieven. Als je onvoorwaardelijk vasthoudt aan één vaste set regels voor rechtvaardigheid, wordt het moeilijker om kritiek op die regels serieus te nemen. Shklar geeft het voorbeeld van protesten tegen vrouwen-discriminatie. Toen in de wet stond vastgelegd dat vrouwen niet mochten stemmen, werden demonstraties daartegen lang niet altijd serieus genomen. Vrouwen die in actie kwamen werden behandeld als zonderlingen die de regels niet begrepen. Pas toen de feministische beweging groter werd, werden de oude wetten officieel onrechtvaardig. Daarom is het belangrijk om open te staan voor kritiek en te erkennen dat de bestaande regels niet altijd de juiste zijn.

Omdat Shklar geen duidelijke antwoorden of leefregels opstelt, rijst bij mij al snel de vraag: 'Wat nu?'

Dit boek geeft daar wel een antwoord op, namelijk: spreek je uit als je onrecht ziet. Kom in actie. Die oproep klonk voor mij heel urgent; ik voelde me heel activistisch nadat ik *Over onrecht* had gelezen. Daarnaast roept Shklar op tot een robuuste democratie met veel inbreng van burgers, want volgens haar is dat de enige manier om politici te dwingen om eerlijk te zijn. Het punt is dat het in de praktijk lastig kan zijn om mensen te motiveren om hun steentje bij te dragen. Volgens Shklar komt dat omdat burgers cynisch zijn en betwijfelen of verandering wel mogelijk is, maar ook omdat we allemaal een beetje passief onrechtvaardig zijn.

Fresco van Giotto di Bondone, 'Onrecht', 1306

Wat houdt passief onrecht in?

Dat je wegstapt van het kwaad terwijl je ertegen in actie zou kunnen komen, bijvoorbeeld omdat dat makkelijker is en minder energie kost. Dat is een van de vormen van onrecht waarvoor we volgens Shklar niet genoeg aandacht hebben. Ze heeft kritiek op het 'normale' model van rechtvaardigheid, het idee dat we rechtvaardigheid kunnen vangen in objectieve regels die voor eens en altijd vaststellen wat goed en fout is. In dat model is onrecht een uitzondering, de regel die verbroken wordt. Als je in die termen over rechtvaardigheid nadenkt, blijven sommige dingen buiten zicht. Je ziet dan bijvoorbeeld niet hoe alomtegenwoordig onrecht is. Volgens Shklar is onrecht namelijk geen uitzondering, maar constant aanwezig, ook binnen het systeem van wetten en regels. Passief onrecht is volgens haar overal, maar het normale model heeft daar geen

Judith N. Shklar, 1928-1992

oog voor. Als je wegstijgt van onrecht, dan overtreed je natuurlijk geen regel. Daardoor blijft een groot deel van het kwaad binnen dat normale model onzichtbaar, want volgens Shklar hebben we allemaal de neiging om passief onrechtvaardig te zijn.

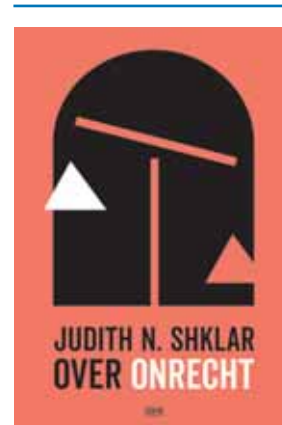
Is het mogelijk om niet passief onrechtvaardig te zijn?

Shklars filosofie is niet zozeer bedoeld om een schuldige aan te wijzen, als wel om te laten zien hoe aanwezig onrecht is binnen het systeem. Ik denk dat het bij ons allemaal weleens voorkomt dat we wegstijgen, geen weerwoord geven wanneer iemand iets discriminerends zegt of niet vaak genoeg naar een demonstratie gaan. Volgens mij heeft Shklar gelijk wanneer ze zegt dat passief onrecht overal is. Misschien is het te veel gevraagd om nooit passief onrechtvaardig te handelen, maar je kan er wel naar streven om dat minder vaak te doen.

Waarom zouden mensen Shklar moeten lezen?

Shklar beschrijft onrecht op een indringende manier. Haar boek is geen abstracte theorie, maar laat zien hoe onrecht in de praktijk kan ontstaan en hoe het voelt

om daar het slachtoffer van te zijn. Ze beschrijft de angst, woede, irrationaliteit en agressie die daarmee gepaard gaan en laat zien hoe overweldigend onrecht kan zijn. Ik vind het heel waardevol dat een filosoof ook aandacht besteedt aan die kant van het kwaad.

Judith N. Shklar, *Over onrecht*.
Vertaald door Timon Meynen.
Ingeleid door Anne Polkamp.
Leusden: ISVW Uitgevers, 2024.

LUISTER NAAR DE ISVW-PODCAST OVER JUDITH SHKLAR!

In deze podcast praten Bart Geeraedts en Florian Jacobs verder over de Lets-Amerikaanse filosoof Judith Shklar (1928-1992).

De emotie die we allemaal delen, maar niet toegeven

In *Afgunst. Een filosofie van een pijnlijke emotie* onderzoekt Rob Compaijen de complexiteit van deze emotie. Daarbij put hij uit een rijke traditie van filosofie, literatuur en kunst. Compaijen laat zien waarom we het succes van anderen moeilijk kunnen verdragen, en hoe we door afgunst onszelf beter leren kennen.

DOOR RUWAN VAN DER VAART

Een anatomie van een universele emotie

Het boek is opgebouwd uit zeven hoofdstukken. Het begint met een verkenning van afgunst aan de hand van het klassieke dichtwerk *Metamorfosen* van de Romeinse dichter Ovidius (43 v.Chr.-17 n.Chr.). Ovidius vertelt onder meer het verhaal van Invidia, de personificatie van jaloezie en afgunst. Daarmee illustreert hij de destructieve kracht van deze emoties binnen de Griekse mythologie. 'Invidere' betekent letterlijk 'tegen kijken', oftewel 'kwaadaardig bezien'. 'Invidia' werd eeuwenlang gebruikt om afgunst aan te duiden.

Volgens Compaijen bevat afgunst drie kernelementen: het ik, het object en de ander. Met andere woorden, wie afgunstig is, kan het niet verdragen dat de ander iets bezit wat hem of haar ontbreekt. Deze karakterisering van afgunst vormt de rode draad in het boek, maar roept ook de belangrijke vraag op: hoe verhoudt afgunst zich tot jaloezie en begeerte? Compaijen geeft een vrij technische verklaring om deze verschillen te duiden, maar de uitleg voelt enigszins kunstmatig en blijft onduidelijk. Het belangrijkste verschil lijkt te zijn dat we gevoelens van afgunst vaker verborgen houden voor anderen, in tegenstelling tot jaloezie en begeerte.

Afgunst als (on)deugd

In de christelijke traditie wordt afgunst beschouwd als een van de zeven hoofdzonden. Deze beschrijft Com-

Rob Compaijen

paijen uitvoerig. Een van de pakkende uitspraken in het boek is die van kerkvader Basilius van Caesarea (330-379) die afgunst vergelijkt met roest die de ziel verteert. Dit benadrukt dat afgunst niet slechts een vluchtige emotie is, maar een diepgeworteld kwaad dat ons karakter aantast.

Compaijen presenteert twee belangrijke argumenten voor de morele veroordeling van afgunst, namelijk haar destructieve impact op onze relaties en de verwoesting die ze in ons eigen leven aanricht. Hij beschouwt afgunst als verwerpelijk omdat het een vijandige houding tegenover anderen met zich meebrengt. Het is liefdeloos omdat het wenst de ander te zien falen, wat in schril contrast staat met liefde die de bloei van de ander wil bevorderen.

Dan komt Compaijen met een verrassende wending: afgunst kan ook waardevol zijn voor zelfkennis. Het onthult gevoelens van inferioriteit en laat ons zien waar we onze zelfwaardering aan koppelen. Hoewel afgunst dus moreel verwerpelijk is, biedt het tegelijkertijd kansen voor persoonlijke groei en zelfreflectie.

Afgunst als collectieve emotie

Wat het boek uniek maakt, is dat het ook de impact van afgunst op de samenleving beschrijft. Zo onderzoekt Compaijen of afgunst een belangrijke drijfveer

is achter het gelijkheidsdenken. Een argument dat hij beschrijft is dat de strijd om gelijkheid voortkomt uit een collectief gevoel van afgunst jegens degenen die het beter hebben. Maar is de strijd voor gelijkheid wel gerechtvaardigd als deze wordt gedreven door afgunst?

Om dit dilemma op te lossen maakt Compaijen een onderscheid tussen afgunst en verontwaardiging. Waar afgunst voortkomt uit een gevoel van inferioriteit, is verontwaardiging volgens de filosofie van Aristoteles een deugdzame reactie op onrecht. Te denken valt aan de loonkloof tussen mannen en vrouwen. Als de loonkloof je afgunstig maakt, dan voel je je minderwaardig ten opzichte van je mannelijke collega's. Maar als de loonkloof verontwaardiging oproept, ervaar je het onrecht van de ongelijke behandeling op de werkvloer – iets waar ook mannen zich over kunnen verontwaardigen.

Het probleem is dat we vaak niet kunnen vaststellen of iemands streven naar gelijkheid voortkomt uit afgunst of verontwaardiging. Hoewel Compaijen niet tegen het gelijkheidsdenken is, erkent hij dat de gelijkheidsstrijd soms inderdaad uit afgunst kan voortkomen. Zijn boodschap is daarom helder: wie voor gelijkheid strijdt, moet dat doen vanuit veront-

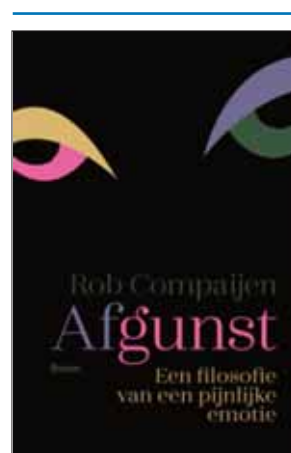
waardiging over het onrecht en niet vanuit persoonlijke minderwaardigheidsgevoelens.

Een eerlijk en intellectueel gesprek over afgunst

Naast de gedetailleerde bespreking van afgunst en het onderscheid met vergelijkbare emoties is dit boek ook rijkelijk versierd met kunst, film en literatuur, die abstracte filosofische concepten tastbaar maken. Ook is de auteur openhartig over zijn eigen strijd met afgunst en weet hij afgunst neer te zetten als een waardevolle bron van zelfkennis.

Soms gaat de nadruk op details ten koste van de toegankelijkheid en helderheid van het betoog. Bovendien had de auteur explicieter kunnen maken waarom een filosofie van afgunst van belang is ten opzichte van de psychologische literatuur over afgunst. Daarnaast had hij de invloed van sociale media op afgunst uitgebreider kunnen behandelen; niet alleen om jonge lezers voor dit onderwerp te interesseren, maar ook omdat Compaijen stelt dat sociale media een belangrijke factor zijn in de toename van afgunst. Tot slot beperkt de auteur zich slechts tot een westerse visie op afgunst. Het verkennen van andere culturele perspectieven zou het boek nog meer hebben verrijkt.

Niemand is afgunst vreemd, en toch zijn we geneigd deze gevoelens te verbergen. Compaijen weigert deze gemakzuchtige ontkenning en confronteert ons met deze hardnekkige emotie, waarbij hij niet alleen inzoomt op het individuele niveau, maar ook de impact ervan op maatschappelijk niveau blootlegt.

Rob Compaijen, *Afgunst*. Een filosofie van een pijnlijke emotie. Amsterdam: Boom, 2024.

Het zwaard van de vrijheid

Timothy Snyder, professor in de geschiedenis aan Yale University, groeide uit tot politiek commentator en vrijheidsstrijder voor de Oekraïense zaak. In zijn nieuwste boek, *On Freedom*, plaatst hij zijn opvatting van vrijheid tegenover de harde realiteit van almaar onvrijere samenlevingen en de grootste invasieoorlog sinds 1945.

DOOR FLORIAN JACOBS

Vrijheid is morele vrijheid

Snyder begint zijn vrijheidsonderzoek in de herbevrijde (*liberated*) gebieden in Oekraïne. De Oekraïners die daar wonen zijn weer vrij, nietwaar? Niet helemaal, zegt Snyder: bevrijding is geen goede term voor een heroverde ervaring van vrijheid. Je kunt bevrijd zijn zonder vrij te zijn, bijvoorbeeld omdat je huis in puin ligt. Ontzetting (*deoccupation*) is een betere benaming, die aangeeft dat er nog veel te doen is voordat de bevrijde mensen daadwerkelijk vrij zijn. Vrijheid omvat meer dan het wegnemen van iets wat vrijheid in de weg zit. Anders geformuleerd, in de ronkende woorden van Snyder: 'Freedom is not just an absence of evil but a presence of good.'

Snyder vervolgt zijn begripsomkadering met de opmerking dat Oekraïners nooit over vrijheid spreken als 'vrijheid van' (van Rusland voornamelijk), maar als 'vrijheid om': om het eigen leven goed gestalte te geven. De filosofisch onderlegde lezer heeft dan al door dat Snyders vrijheidsbeeld voortborduurde op en zich tegelijkertijd verwijderde van dat van Isaiah Berlin, een van de voornaamste vrijheidsdenkers van de vorige eeuw. Bij Berlin neutraliseren vrijheid-van, oftewel negatieve vrijheid, en vrijheid-om, positieve vrijheid, vooral elkaars excessen: al te veel negatieve vrijheid zou leiden tot nihilisme, omdat negatieve vrijheid geen conceptie van het goede zou bevatten, terwijl al te veel positieve vrijheid zou leiden tot onderdrukking van wie een andere conceptie van het goede koestert. Berlin poneert een vrijheidsbegrip waarin de positieve vrijheid van de

een ophoudt bij de negatieve vrijheid van de ander, en de negatieve vrijheid betekenisvolle invulling behoeft. Snyder gaat mee met Berlin, tot diens waarschuwingen voor al te veel positieve vrijheid. Een moreel gefundeerde vrijheidsopvatting onderdrukt nooit, en laat anderen juist floreren. Snyder ziet evenwel een wereld ontstaan waarin een amorele vrijheid-van, een vrijheid die zich slechts concentreert op het oplossen van obstructies, meer ruimte krijgt dan een morele vrijheid-om, om betekenisvol te leven in een samenleving en andere verbintenissen. *On Freedom* is een ode aan, herwaardering van en oproep tot die morele vrijheid.

Snyder verduidelijkt deze opvatting van morele vrijheid aan de hand van een pasgeboren kind. Dat zou vrij zijn, als je de baarmoeder als een obstructie ziet waarvan het kind verlost is. Maar het kind kan het eigen bestaan nog niet gestalte geven: het is een en al afhankelijkheid. Of we vrij worden, hangt af van de handelingen van anderen, van de maatschappelijke structuren waarin we onszelf aantreffen, van de waarden waarop die structuren zijn gebaseerd. Als aan alle voorwaarden is voldaan, en dat duurt dus wel even, kunnen we over onze eigen vrije keuzes spreken. Snyder maakt van deze vrijheid het grootste goed:

In a world of relativism and cowardice, freedom is the absolute among absolutes, the value of values. This is not because freedom is the one good thing to which all others must bow. It is because freedom is the condition in which all good things can flow within us and among us.

In vrijheid ontwikkelen we een goede en ware conceptie van onszelf, onze relatie met anderen en de wereld, en de mogelijkheden om oprecht daarnaar te leven. Zo bezien is het realiseren van vrijheid het gevecht ervoor meer dan waard. Zonder vrijheid is het goede leven onmogelijk.

Op weg naar onvrijheid

Dit alles is nog maar inleiding, die Snyder schreef in een Oekraïense trein in oorlogstijd. In het boek dat volgt doorweeft hij persoonlijke herinneringen met een theoretisch vrijheidsbouwwerk. Dat ziet er als volgt uit: het argument dat persoonlijke vrijheid boetseert leidt tot een argument voor politieke vrijheid, dat op zijn beurt leidt tot een argument voor een politiek die vrijheid mogelijk maakt. Snyder presenteert deze argumentenconstructie aan de hand van een analogie met het leven: vrijheid als soevereiniteit zou gelijkstaan met de kindertijd, vrijheid als onvoorspelbaarheid met de

Timothy Snyder

adolescentie, vrijheid als beweeglijkheid met jongvolwassenheid. Dan volgen vrijheid als feitelijkheid en vrijheid als solidariteit, die beide volwassen vormen van vrijheid zouden symboliseren. Het resultaat is een wat verwarrende kluwen van argumenten en analogieën, waarbij de persoonlijke herinneringen van Snyder geregeld vergezocht en weinig relevant overkomen. Hij heeft te veel aan elkaar willen klikken, een typisch trekje van wie meer gedachten heeft dan die opschrijven kan. De lezer is hem soms dan ook kwijt gedurende zijn meandertochten; gelukkig heeft Snyder je weer te pakken zodra hij relevante historische voorbeelden bespreekt, en zodra hij aansluit bij actuele politieke vraagstukken. Dan herinnert hij je eraan dat het formuleren en verdedigen van een waardevolle conceptie van vrijheid geen vrijblijvend filosofisch hobbyisme is, maar het noodzakelijke denkwerk voor een waardevol leven.

Dat waardevolle, vrijheidsvolle leven is in gevaar bovendien. Niet alleen in Oekraïne, om Russische redenen, maar ook in samenlevingen die zich vrij achten.

Snyder kijkt om zich heen en constateert, zich goed kwaad makend: de smartphone maakt ons verlaafd aan vluchtigheid, cynisme over 'het systeem' leidt tot nihilisme dat dat systeem dient, en de universiteit is de grootste onvrije poppenkast van allemaal. Hij serveert proza om van te smullen:

We are being tamed by the machine, dulled to one another. The American university class is yielding to the screen, to the cave, to the death principle. Let us all pretend that something is happening while another hour passes, do that for four years, get the piece of paper, and move on to a world of further fakery.

Snyder noteert hoe onze samenlevingen trekjes van het late communisme beginnen te vertonen: onderdrukte burgers werden in hun behoeften voorzien zolang ze niet naar het waarom van de samenleving vroegen. Wie dat wel deed, was een anomalie en werd in een psychiatrische gevangenis opgesloten: politieke verbeeldingskracht was een teken van irrationaliteit, van ziekte. Snyder waarschuwt dat wie het waarom veronachtzaamt, slechts een hoe overhoudt. Dan roest je vast in een status quo en gebruik je de weinige intelligentie die je niet aan vluchtigheid kwijt bent om uit te leggen dat de wereld nu eenmaal is zoals ze is. Dan zoek je de eenvoud van onvrijheid.

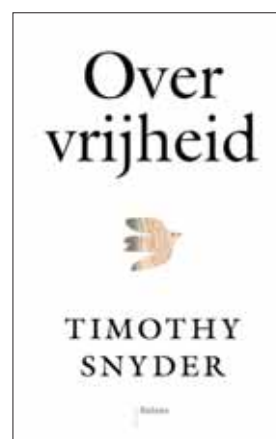
Onvrijheid is ook een maatschappelijk equilibrium – zie menige functionerende autoritaire staat – en een democratie kan altijd afglijden naar dat evenwicht. Sterker nog, volgens Snyder zijn onze democratieën op weg naar onvrijheid. Als hij de (on)vrijheid van de huidige Amerikaanse samenleving beschrijft, is zijn analyse onontkoombaar. Die bevat genoeg waarschuwingen voor Nederland bovendien. Het huidige kabinet mag de volgende zinnen best ter harte nemen: 'Solidarity is a high and vital form of freedom. It makes of freedom justice.' En hoe zou ik de volgende uitsmijter niet instemmend kunnen citeren? 'Capitalism minus norms and laws is murderous conquest.'

Terug naar vrijheid

Kafka schreef dat als je met de wereld in gevecht bent, je maar beter op de wereld kunt wedden. Zelensky zei, in gesprek met Snyder, dat we nooit echt zelf spreken, maar dat onze woorden altijd die van anderen zijn. Vrijheid begint bij de realisering dat je nooit alleen vrij bent, maar dat je vrijheid een verhouding is, tot anderen en tot de wereld. Vrijheid begint bij een onderscheid tussen wat is en zou moeten zijn, en het kunnen han-

delen in de ruimte daartussen. In zijn conclusie haalt Snyder niet alleen Kafka en Zelensky aan, maar ook Leszek Kołakowski, die voorstelde dat we allemaal conservatief-liberaal-socialisten zouden moeten worden. De gedachte dat vrijheid centraal staat, is een liberale. De overtuiging dat vrijheid over waarden gaat, is een conservatieve. En het geloof dat structuren waarden incorporeren, is socialistisch. Deze drie opvattingen van politiek gaan heel goed samen. En ze werken het best als ze samenwerken.

Snyder heeft een heerlijk boek geschreven. Het leest niet altijd gemakkelijk weg: soms is hij meer bezig met het ordenen van zijn gedachten dan met de presentatie ervan aan de lezer. Maar dat is een kleinigheid, vergeleken met de filosofische urgentie die van *On Freedom* afspat: hier is een denker aan het werk met een pen als een zwaard. Moge *On Freedom* veel vrije lezers bereiken!

Timothy Snyder. *On Freedom*.
London: The Bodley Head, 2024.
De Nederlandse vertaling
verscheen als *Over vrijheid* bij
Uitgeverij Balans, vertaald door
Toon Dohmen en Janine van der
Kooij.

Para-doxaal. Leibniz

‘Ieder deel van de materie kan opgevat worden als een tuin vol planten en als een vijver vol vissen. Iedere twijg van de plant, ieder onderdeel van alles wat leeft of iedere druppel van de sappen ervan is op zijn beurt weer zo’n tuin of zo’n plant.’

Dit is een beroemd citaat van Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716). Het gaat om § 67 uit de *Monadologie*, een korte tekst bestaande uit 90 stukjes die door de filosoof geschreven werden om een handzame samenvatting van zijn gehele filosofische systeem te geven. Veel van die stukjes hebben een grote poëtische zeggingskracht. Ik geloof dat het citaat daarvan een prachtig voorbeeld is. Het heeft dan ook tal van schrijvers en dichters geïnspireerd. Maar is het ook begrijpelijk?

Om die vraag te beantwoorden kun je gaan kijken naar de passages die vlak voor of na het citaat komen. We lezen in § 64 bijvoorbeeld dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen natuurlijke en kunstmatige machines. Het verschil tussen beide bestaat erin dat de eerste oneindig deelbaar zijn terwijl de tweede dat niet zijn. Alleen de natuur kenmerkt zich door die oneindigheid, want zij is een schepping van God zelf. Als mensen iets scheppen, is het resultaat nooit

oneindig deelbaar. Je komt met andere woorden bij door mensen gemaakte machines altijd uit bij de kleinste deeltjes. Volgens Leibniz zijn die kleinste deeltjes er niet in de natuur. Daarmee verzet hij zich tegen het aloude idee dat de fysieke werkelijkheid uiteindelijk bestaat uit atomen. Er is evenmin een leegte die deze kleinste deeltjes in staat stelt te bewegen. In § 61 staat in een bijzin dat alles helemaal vol zit (*tout est plein*).

Voor Leibniz was de gedachte dat er in de God geschapen werkelijkheid iets was wat zelf niet leefde simpelweg onverdraaglijk. Overal gaat hij uit van wat sommige commentatoren (bijvoorbeeld de Duitse kunsthistoricus Horst Bredekamp) omschreven hebben als een ‘criterium van levendigheid’. Er is leven, zelfs in de kleinste van de kleinste deeltjes. Er zit overal in het universum een soort vitale kracht, iets waardoor zelfs het allerkleinste deel dat we kunnen waarnemen in staat is een spiegeling te

René ten Bos

zijn van het hele universum. In § 68 lezen we dat degene die denkt dat er tussen die plantentwijgen of vissen een niet-levende tussenruimte bestaat, omdat die ruimte immers geen twijg of vis kan zijn, buiten de waard heeft gerekend, want iets van die twijgen of vissen moet middels een voor ons onwaarneembare subtiliteit toch in die tussenruimte doordringen of blijven hangen.

Als alles zo vol zit met het leven, dan kan er niet alleen geen leegte, maar ook geen dood zijn in het universum van Leibniz. De dood, zo lezen we in § 69, is hooguit schijn. Dat we dat anders zien en begrijpen is ook evident, maar wie een beetje nadenkt, weet dat dingen in de permanente continuïteit van het universum niet kunnen verdwijnen. Dat wij dat verdwijnen wel waarnemen – we voelen of we zien immers dat iemand gestorven is en we

zijn er vaak ook bedroefd over – doet daar niets aan af. Soms verdwijnt voor ons iets of iemand in het eindeloze gewemel en gekrioel der dingen en soms komt er ook iets of iemand uit tevoorschijn.

Biedt deze filosofie van het leven troost? Ik weet het niet. Wel is duidelijk dat Leibniz zich mogelijk heeft laten inspireren door de Chinese filosofie, waar je soortgelijke gedachten tegenkomt. Een andere inspiratiebron is zonder twijfel de uitvinding van de microscoop geweest, die de mensen duidelijk maakte dat ook in de kleinste delen nog leven verborgen zit. Om het met een andere commentator, Michel Serres, te zeggen: de principes van het leven doordringen alles en dus is er voor zoiets als de dood simpelweg geen ruimte en tijd. Het universum, zo liet de microscoop zien, is er te dik en te dicht voor.

Bevallen van een jackfruit

Marthe Kerkwijk

'Het voelde als een strijd, mijn autonomie bewaren tijdens mijn zwangerschap, bevalling en gedurende het eerste jaar van jouw leven.' – *Marthe Kerkwijk*

96 blz. | € 14,95

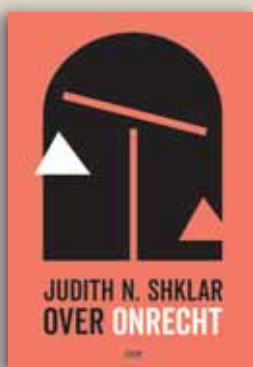
Het geluk van nabijheid

Hannah Arendt over vriendschap en democratie

Lieve Goorden

'Zoals de gedachte groeit uit de omgang met onszelf, zo groeit identiteit uit de omgang met onze vrienden.' – *Lieve Goorden*

244 blz. | € 19,95

Over onrecht

Judith N. Shklar

'De politiek filosoof die decennia werd onderschat is nu eindelijk in het Nederlands te lezen' – *Filosofie Magazine*

224 blz. | € 24,95

De kracht van gras

Walt Whitman en onze tijd

Jan-Hendrik Bakker

'Onze tijd vraagt om een radicale filosofie waarin kosmos, persoon en samenleving één geheel vormen.' – *Jan-Hendrik Bakker*

232 blz. | € 19,95

Woorden willen losjes leven

Essays over schrijverschap

Virginia Woolf

'Vergeet de sterren: lees deze essays van Virginia Woolf als je van denken houdt.' – *Trouw*

288 blz. | € 24,95

Denken in het donker met Greta Gerwig

Christl de Kloof (red.)

'Ik ben heel geïnteresseerd in verlangens die in geen enkele categorie passen.' – *Greta Gerwig*

124 blz. | € 12,50

Het filosofische weefsel van Japan

‘Geen groter soelaas dan in je eentje bij een lamp te zitten met een opengespreid boek en bevriend te raken met iemand uit lang vervlogen tijden die je nog nooit hebt ontmoet.’ Met deze woorden van de boeddhist Kenkō opent Michel Dijkstra *Japanse filosofie. De denkweg van verfijning en verbinding*, een boek dat precies dit te bieden heeft.

Michel Dijkstra

DOOR MARAH ROSE SEREMAK

Dijkstra als bruggenbouwer

Dijkstra is bruggenbouwer tussen oosterse en westerse filosofie. Met een proefschrift over Meister Eckhart en zenmeester Dōgen, en publicaties zoals *Basisboek Oosterse filosofie* en *Zenboeddhisme*, toont hij zich een expert op dit gebied. Daarnaast deelt hij zijn kennis in de vorm van cursussen, waaronder een recentelijk ge-

organiseerde summerschool bij de ISVW. In *Japanse filosofie* straalt zijn liefde voor filosofie van de pagina's af. Hij neemt de lezer mee op een filosofische reis vanaf de Naraperiode (710-794) tot en met het heden. Zoals bovenstaand belooft, biedt het boek een diversiteit aan ontmoetingen met Japanse prinses, hofdames, kunstenaars, monniken en moderne filosofen. Zo ontvouwt zich een gedetailleerd en helder beeld van de rijkdom van het Japanse denken.

Een web van ideeën

Dijkstra typeert Japanse filosofie als een web van ideeën, beïnvloed door shinto, boeddhisme en het Chinees confucianisme; stromingen die eerder samenwerken dan dat ze elkaar uitsluiten. Om de rijkheid van deze diverse invloeden te illustreren biedt Dijkstra talloze verwijzingen die de lezer meevoeren naar de oorsprong van de ideeën. Door de citaten uit primaire teksten voelt het alsof je zelf de bron aanboort en samen met Dijkstra op onderzoek uitgaat. Het boek is allesbehalve een droge opsomming van feiten; de beeldende en verhalende stijl brengt de filosofie tot leven middels fragmenten van gedichten, toneelstukken en romans. Fraai geprinte afbeeldingen van tempels, kalligrafie en mandala's kleuren de tekst. Ten slotte is er voldoende aandacht voor vrouwelijke auteurs, bijvoorbeeld de hofdame Murasaki Shikibu (ca. 973-?), auteur van *Het verhaal van Genji*; Otogaki Rengetsu (1791-1875), boeddhistische non en dichtster, en Hiratsuka Raich (1886-1971), oprichter van de vrouwenbeweging Seitō.

Verbinding

De rode draad van het boek wordt gesponnen door de overkoepelende thema's verbinding en verfijning. Het eerste thema komt tot uiting in de manier waarop Japanse filosofie verschillende denkwijzen, zoals shintoïsme en boeddhisme, met elkaar verbindt. Daarnaast is het concept van verbinding zelf een centraal thema in

de Japanse filosofie. In een eerder interview met *iFilosofie* stelde Dijkstra dat de Oosterse denkweg vaak draait om innerlijke reflectie die moet leiden tot een diepere verbinding met ‘buiten’, een afstemming op de ander en de wereld. Hij stelde: ‘Spirituele navelstaarderij is volstrekt niet de bedoeling: je gaat naar binnen om buiten uit te komen.’ Deze naar buiten gerichte beweging ligt aan de kern van wat hij als de hoofdader van het Japanse denken beschouwt, namelijk de fundamentele verbondenheid van alles wat bestaat. Loslaten betekent dan ook niet ontsnappen aan het alledaagse, maar juist thuiskomen in de wereld, het netwerk van al het bestaan.

Verfijning: het gevaar van romantiseren

Het tweede thema, verfijning, is riskanter vanwege het impliciet evaluatieve karakter: de Japanners hebben het Chinese denken verfijnd, beter gemaakt. Schrijven over dé Japanse cultuur en filosofie vanuit deze invalshoek brengt onvermijdelijke valkuilen van generalisatie en romantisering met zich mee. Dijkstra brandt hier vooral z’n vingers aan door de Japanse weg af te schilderen als een verfijning van geïmporteerde Chinese denkwijzen (Chinees taoïsme, confucianisme en boeddhisme). Tegelijkertijd is hij expliciet over de superioriteitsgevoelens die Japanse filosofen historisch koesterden ten opzichte van filosofische invloeden uit China. Ook bespreekt hij het gedrag van Japan tijdens de Tweede We-

Dōgen

reldoorlog, waar filosofische ideeën een rol speelden in de oorlogsretoriek en het militarisme. Dit nuanceert zijn anders geïdealiseerde beeld van de Japanse filosofie.

Taal als ingang

Uiteindelijk is het haast onmogelijk om de gedachte-wereld van een heel land in woorden te vatten. Zoals Dijkstra treffend opmerkt over Dōgens visie op de beperkingen van taal in het omschrijven van de werkelijkheid: ‘Het mysterie inspireert ons om eindeloos over haar te spreken, zonder dat we het laatste woord ooit kunnen spreken.’ Taal kan tonen, maar nooit uitputten. Zo is ook Dijkstra’s boek niet allesomvattend, maar belicht het wel belangrijke aspecten. Bovenal presenteert hij Japanse filosofie als een dynamische, aanpasbare ontmoetingskunst die de lezer uitnodigt vrienden te maken uit lang vervlogen tijden. Nieuwe vrienden heb ik er inderdaad aan overgehouden: tijdens het lezen werd ik geïnspireerd om boeken van Nishitani, Rengetsu en Kūka te verkennen. *Japanse filosofie* is een aanrader voor degenen die hun kennis van Japanse filosofen willen verbreden en verdiepen, en voor wie geïnteresseerd is in de ontwikkeling van filosofische stromingen in een nationale context.

Michel Dijkstra, *Japanse filosofie*. De denkweg van verfijning en verbinding. Amsterdam: Boom, 2024.

Ik dans, dus ik besta

Ken je dat moment, tijdens het wandelen, gedurende een gesprek of achter je bureau? Vluchtig duikt een gedachte op waardoor alles even samen lijkt te vallen, een ophelderend aha-momentje. Maar wanneer je deze probeert te delen met iemand, ben je de gedachtegang alweer kwijt. Marian Donners *Rooksignalen* gaf me dit gevoel constant, op een goede manier.

DOOR NOEZHA EL AJAMI

Voordat Marian Donner begon met het schrijven van columns, essays en boeken, verdiende ze haar brood als telefoniste bij een escortbedrijf. Daarvoor studeerde ze psychologie. Donner schrijft en geeft lezingen over de teloorgang van de creatieve en eigenzinnige mens. Ze is tegen de eenheidsworst waar onze samenleving naar streeft en pleit voor meer plezier en minder ernst. Donner schraapt haar schrijfwerken bijeen en plakt, knipt, rangschikt om zo de bundel *Rooksignalen* samen te stellen. ‘Dit is mijn trip’ eindigt de inleiding, en zo zou ik dit boek inderdaad omschrijven, als een trip.

Ze begint in het jaar 1002, toen de Japanse hofdame Sei Sh nagon haar dagboek *Het hoofdkussenboek* voltooide. Sh nagon stelde vooral lijstjes op over de meest banale dingen in haar leven: hoe de wolken eruitzien, aan wat voor mannen ze zich ergert, welke insecten leven in de tuin. Ze legde haar eigen keizerrijk vast. Donner maakt dit ook haar missie. Ze analyseert kritisch onze huidige maatschappij zodat we een mooiere kunnen doorgeven aan de volgende generatie.

Ninjago

Rooksignalen is opgedeeld in de vier elementen, Aarde, Lucht, Water en Vuur. Dit is blijkbaar ook de rode draad in vrijwel alle favoriete programma’s van Donners zontje, van *Ninjago* tot *Avatar*. Aarde gaat over de tastbare realiteit waarin we leven, en hoe we daaraan het liefst willen ontsnappen. Donner is een Gen X-er. Kenmerkend aan deze generatie is haar onvermogen om een plek te vinden in de bestaande wereld. Maar is dit ‘cynische, nihilistische en luie’ karakter niet gewoon het product van de bureaucratische gevangenis waarin zij vastzitten? Generatie X-ers hebben de opkomst van technologie, de oliecrisis, globaal welvaartsverlies en woningnood aan den lijve ondervonden. Teleurstelling is wat deze generatie typeert, stelt Donner, ‘teleurstelling

Marian Donner (foto door Maarten van der Kamp)

over de wereld die hen is nagelaten, de kwaadaardige leegte ervan.’ Haar humoristische schrijfwijze en kunde om levensverhalen om te toveren in kritiek zorgen dat je vliegt door al deze korte essays: ‘Wij, het publiek, zullen nooit weten wat er allemaal verloren is gegaan met iedereen die eenzaam en vergeten stierf, maar, dacht ik op dat hippe feestje in Amsterdam-Noord terwijl ik omringd was door de literaire incrowd, de kans is groot dat zich ergens op een zolderkamer iemand bevindt die meer betekenis te bieden heeft dan wij allemaal bij elkaar.’

Kwantummechanica

Wat ons brengt op het volgende element: Lucht. Door dingen en mensen te benoemen stoppen we ze in hokjes. Echter, wanneer we goed gaan nadenken over die hokjes, proberen we lucht vast te pakken. Dit illustreert Donner aan de hand van artiest en televisiepresentator Raven van Dorst en de kwantummechanica. Raven is geboren als intersekse en bij de geboorte door een arts ‘genormaliseerd’ tot meisje. In de kwantummechanica

zien we een sterke overeenkomst met dit verhaal. Kwantummechanica laat zien dat deeltjes tegelijkertijd links- en rechtsom kunnen bewegen, omhoog en omlaag. Pas als wij de deeltjes meten, krijgen ze een vaste vorm en gaan ze alleen nog maar rechtsom of alleen nog omlaag. Aha-momentje. Wanneer de mens in het spel komt, wordt de wereld binair. Dus Raven kwam in opstand: nieuwe naam, nieuwe aanspreekvorm om zichzelf zo te ‘on-normaliseren’.

Verzet! Dit staat centraal in het derde hoofdstuk, Water. Een Leidse promovenda tweette dat een schilderij waarop zes sigaarrokende mannen te zien zijn echt niet meer bij deze tijd past. Het zou roken normaliseren en sommigen hun gevoelens kwetsen. Donner is het hier sterk mee oneens: de geschiedenis is geen consumptieproduct, ze is niet altijd mooi of leuk en het is niet aan ons om te wissen wat ons niet aanstaat. Ze laat middels haar eigen ervaringen (waaronder veel roken) zien dat deze constante neiging tot verbetering die de maatschappij vertoont onwenselijk is. Dit hoofdstuk laat een breed scala aan vormen van verzet de revue passeren, van orka's die tegen vissersboten botsen tot graffitispuiters. Hier wordt duidelijk dat Donner ons niet enkel wil inlichten over de kromheid van de prestatie maatschappij, maar ons ook aanspoort om hier tegenin te gaan, bijvoorbeeld door niet mee te gaan in de zelfoptimaliseringsbeweging. Dit activistische aspect maakt *Rooksignalen* zowel een leerzaam betoog als een bruikbaar manifest.

Speel, drink en dans

‘En vuur is de vonk die iets nieuws doet ontbranden.’ Zo begint Donner haar laatste hoofdstuk. Vuur is hier van het soort dat bij kinderen nog zo duidelijk brandt. Onaangetast door de doodmakende striktheid van de grotemensenwereld bedenken zij eigen werelden, rennen doelloos achter elkaar aan en halen daarbij hun knieën open. Dit gebeurde 3,7 miljoen (!) jaar geleden schijnbaar al, waar nu Tanzania ligt. Een halve eeuw terug werden daar mensachtige voetstappen ontdekt. En in die voetstappen vonden zij weer kleinere voetstapjes: kind hopte vrolijk achter ouder aan, en danste als het ware in papa's voetstappen. Lief. Maar waarom dooft dat vuur toch naarmate we opgroeien? Donner houdt ons een spiegel voor: we zijn vastgeroest en het ergste is nog dat we daar oké mee zijn. Spelen is voor kleuters, wij moeten de wereld serieus nemen en snel weer aan de bak, werken aan de toekomst.

Het slotessay is geschreven vanuit het perspectief van zontje Ronin. Hij vindt het lastig om zich te concentreren in de les, houdt van tekenen, fantaseren en vooral van kungfu. De juffen en meesters stellen het jammer genoeg niet echt op prijs wanneer hij door de gangen sluipert en hen van achteren laat schrikken. Een echte kungfumeester is als water, kan zich moeiteloos aanpassen aan de omgeving en sijpelt zo stilletjes overal langs. Hoewel Ronin zich al te graag voordoet als dino, lavameester of monster, lukt het hem niet om als water te figureren. Hij stroomt niet mee in het schoolsysteem.

Ronins juf wil hem echter niet dwingen om zich te conformeren aan de rest, zodat het leven makkelijker wordt. Zij besluit dan ook weg te gaan bij die school, en adviseert Ronin om hetzelfde te doen.

‘Rooksignalen’ is de perfecte titel. Het staat niet alleen voor het verleden, waar de rookkringeltjes van de sigaret van Donners vader het anker van haar jeugdherinneringen vormen. Het staat ook voor het heden, waar roken Donners manier is om zichzelf te verzetten tegen het platgestreken, doorontwikkelde, moderne stereotype. Ten slotte slaat ‘Rooksignalen’ dus ook op de toekomst, het is een oproep naar ons allen om even een stapje terug te doen in plaats van constant de aller-aller-allerbeste versie van onszelf ooit te zijn. Zelfontplooiing is niet de facto negatief, maar het kan zeker geen kwaad als we soms wat meer onze ‘lelijke’ kanten omarmen: blijf iets langer in bed liggen, huil wat vaker, word eens dronken. Maar vooral: blijf lekker dansen! *Rooksignalen* is een scherp en sierlijk betoog voor het iets minder serieus nemen van de wereld. De manier waarop Donner de uiteenlopende essays samenbrengt, voelt haast moeiteloos, en dat is een knappe prestatie. Japanse hofdames, oorlog, orka’s, aliens, natuurkunde; alles komt aan bod. Moge het duidelijk zijn dat dit boek een ware trip is, waarin een sliertje rook ons begeleidt door al haar avonturen en gedachten.

Marian Donner, *Rooksignalen* (een hoofdkussenboek). Amsterdam: Das Mag Uitgevers, 2024.

ISVW | FILOSOFIEWEKEN

De ISVW biedt op haar bosrijke landgoed in Leusden al sinds 1916 filosofiecurssussen aan zonder winst-oogmerk. Kom eens langs voor een comfortabel verblijf in ons hotel, met goed verzorgde maaltijden, gastvrije bediening én voedsel voor de geest. Dit voorjaar bieden we weer verschillende filosofieweken aan:

FILOSOFIE VAN TECHNOLOGIE 26 FEBRUARI-2 MAART

De wereld digitaliseert steeds meer. We staan aan het begin van nieuwe generaties technologieën die op grote schaal in ons leven en de maatschappij worden geïntegreerd. Maar hoe kunnen we ons het beste tot deze verschillende technologische ontwikkelingen verhouden? Is wat we kunnen ook wat we (zouden moeten) willen? Blijft de mens tussen al deze technologie nog wel zichtbaar? **Lianne Tijhaar** modereert de week. Met gastlezingen van o.a. **Marjolein Lanzing, Jeroen Hopster, Hans Schnitzler, Naomi Jacobs** en **Arthur Gwagwa**.

UTOPIE IN FILOSOFIE EN KUNST 24-28 FEBRUARI

Anders dan andere dieren kunnen mensen niet alleen voldoende voedsel verzamelen om in leven te blijven, maar ook nadenken over hun levensomstandigheden, over de plek waar ze wonen, en over hun relaties met andere mensen. Ze kunnen daar meer of minder tevreden over zijn, maar ze kunnen er ook alternatieven voor bedenken, en die vervolgens realiseren. Hoe heeft het utopisch denken door de eeuwen heen vorm gekregen in de filosofie en kunst? Met **Karin Braamhorst, Albert van der Schoot** en gastdocenten.

EEN LICHAAM IN DE WERELD. DE ACTUALITEIT VAN MAURICE MERLEAU-PONTY 26 FEBRUARI-2 MAART

De Franse filosoof Maurice Merleau-Ponty brak met de ‘lichaamsvijandigheid’ van de westerse filosofie. In zijn boek ‘Fenomenologie van de waarneming’ stelt hij dat wij een lichaam zijn dat gericht is op de wereld. We zijn een lichaam dat zijn wereld begrijpt en zijn weg weet in de wereld. Onderzoeksresultaten van vooraanstaande neurologen als Damasio, Gallese en Noë lijken Merleau-Ponty’s visie te bevestigen. Met **Jan Flaming**.

Bekijk ons aanbod op [ISVW.nl/weken](https://isvw.nl/weken)

Op de zolderkamer van Albert Camus

In minder dan twee jaar tijd zijn er vier nieuwe Nederlandse vertalingen van Albert Camus' werk en drie boeken over zijn werk en leven verschenen. Dat lijkt wat veel, er is immers geen sprake van een viering of een jubileumjaar. Waarin schuilt de magie van Albert Camus?

DOOR TJEERD BOORSMA

Een vraag

‘Wat heeft Camus ons dan te zeggen?’, vraagt Bas Heijne zich bijna verzuchtend af in zijn inleidende essay bij *Een hogere liefde. Brieven aan een Duitse vriend*. Deze vertaling van de *Lettres à une ami allemand* (1948) van Albert Camus is de meest recente in een reeks van nieuwe vertalingen van zijn werken. In 2023 mochten we ons ook al verheugen op drie boeken over het leven en werk van Albert Camus. Dat deze overweldigende aandacht enige opwindning bij Bas Heijne veroorzaakt is wel te begrijpen. Wat valt er in *Brieven aan een Duitse vriend* te ontdekken dat deze schijnbaar plotselinge belangstelling voor Camus zou kunnen duiden?

Verzet

De situatie waarin Camus zich bevond tijdens het schrijven van *Brieven aan een Duitse vriend* is duidelijk: hij zit in Parijs, midden in de Tweede Wereldoorlog, en neemt deel aan het verzet. Toch is het niet strikt noodzakelijk om op de hoogte te zijn van deze setting, omdat Camus de lezer in de openingszin van de eerste brief meteen deel laat uitmaken van een beklemmende discussie: ‘U zei tegen me: “De grootheid van mijn land kent geen prijs. Alles wat daarin bijdraagt is goed.”’ Het daaropvolgende verwijt dat Camus niet van zijn

Albert Camus, 1913-1960

land zou houden vreet aan hem. Hij kan niet anders dan fel reageren.

Wat volgt is een even krachtig als ontroerend betoog, of misschien meer een uitleg, waarin hij stelt dat de nederlaag van zijn tegenstander onvermijdelijk is. Camus ontroert omdat hij zich continu bewust is van zijn eigen ambigüiteit en kwetsbaarheid waardoor zijn brieven juist extra krachtig overkomen. Tegenover de nazi's, die alles aan één doel ondergeschikt maken en zich blind in een vernietigende strijd werpen, stelt hij dat het om rechtvaardigheid en waarheid te waarborgen noodzakelijk is om eerst de strijd met jezelf aan te gaan: ‘Wij hadden veel te bedwingen, en misschien in de eerste plaats de eeuwige verleiding om op jullie te lijken.’ Camus toont het besef dat er ook bij hem ergens een neiging is om zichzelf over te geven aan een instinct dat ‘ons een waarheid zonder moeite schenkt’. In de brieven komt steeds duidelijker naar voren wat Camus in zijn latere werken heeft uitgewerkt. Zijn ervaring van de absurditeit wordt steeds voelbaarder. Dit gevoel van vervreemding ontstaat wanneer een redelijk mens geconfronteerd wordt met een onredelijke wereld die met een ‘tedere onverschilligheid’ zwijgt. Deze ervaring moet volgens Camus het uitgangspunt van ‘de revolutie’ vormen: een mens die zich verzet tegen absurditeit of onrecht. Een mens die nee zegt. Precies dat moment

van verzet draagt de waarde in zich waarvoor men wil strijden.

Camus merkt op dat de strijdende partijen aanvankelijk in gelijke mate overtuigd waren van het ontbreken van een diepere zin in de wereld. Maar waar de nazi's met deze ervaring van absurditeit aan de haal zijn gegaan door het in te zetten voor geweld, leugens en onrecht, daar heeft dezelfde ervaring bij Camus het verlangen naar rechtvaardigheid en solidariteit opgewekt: 'U was zo overtuigd van het onrecht van ons bestaan, dat u besloten heeft daaraan bij te dragen, terwijl het mij daarentegen toescheen om tegen het eeuwige onrecht te strijden [...].' Ondanks dat de wereld geen diepere betekenis heeft, is er wel degelijk iets om voor te strijden. Iets wat vanuit de opstand tegen het absurde een zin in zichzelf heeft, namelijk de mens.

Op zolder

Het mooie van de werken van Camus in het algemeen en van deze brieven in het bijzonder is dat er uit naar voren komt wat er in staat. Door de intense en oprechte schrijfwijze krijg je het gevoel dat je naast Camus in zijn verduisterde zolderkamertje in Parijs zit. Je zou hem even willen bijlichten, hem helpen bij zijn werk. De solidariteit die hij beschrijft wordt bij de lezer op aangrijpende wijze opgewekt.

Het essay van Bas Heijne vormt een prettige aanvulling en heldere duiding. Hij schetst een mooi beeld van een kwetsbare en authentieke man die zich in weerwil van

een onverschillige wereld genoodzaakt ziet te strijden voor gerechtigheid, voor de mens en voor de liefde. Om die strijd als lezer intenser te beleven is het een aanrader om eerst de tekst van Camus zelf te lezen en daarna pas het essay (om vervolgens de brieven vanzelfsprekend nogmaals te lezen). Ook Heijne wil zich blijven laven aan Camus, uit zijn schrijven blijkt een liefdevolle bewondering voor de brieven: '[...] iedere keer dat ik ze herlees, dringen nieuwe inzichten zich op.'

Dit deed mij denken aan een van mijn favoriete passages uit *De vreemdeling*. Daarin ontdekt de hoofdpersoon Meursault tijdens zijn gevangenschap dat hij zich in het geheel niet hoeft te vervelen. Hij denkt terug aan zijn huiskamer en wandelt er in zijn gedachten keer op keer doorheen. Hij ontdekt dat er bij elke keer meer details van de kamer vanuit zijn geheugen tevoorschijn komen: 'Toen begreep ik dat een mens, die niet meer dan een enkele dag zou hebben geleefd, toch zonder moeite honderd jaar in een gevangenis zou kunnen doorbrengen.' In die lijn zou *Brieven aan een Duitse vriend* voldoende kunnen zijn om Albert Camus geheel te leren kennen.

Meer Camus

Ik kan me echter voorstellen dat mensen zich na het lezen van 'de brieven' verder in Camus willen verdiepen. Zoals hierboven genoemd zijn er recentelijk drie boeken over hem verschenen: *Absurditeit en revolte* van Jozef Waanders, *De glimlach van de aarde* van Roel Meijvis en *Herontdekking van Albert Camus* van Piet

Ransijn. Drie boeken met elk een eigen signatuur, hoewel bij alle drie de schrijvers een diepe liefde voor de teksten van Camus naar voren komt.

Jozef Waanders (niet toevallig ook de vertaler van *Een hogere liefde*) hanteert weliswaar een meer neutrale stijl, maar zijn liefde blijkt uit de nauwgezetheid waarmee hij schrijft. Het is knap hoe hij in iets meer dan honderd pagina's een helder overzicht geeft van het leven en werk van Camus. Zijn uitgangspunt is daarbij om Camus vooral als filosoof te thematiseren om zo op zoek te gaan naar de onderliggende gedachte van de 'breuk in de mens', de mens die zichzelf geconfronteerd ziet met een vreemde, zwijgende wereld. Waanders beschrijft (zoals de ondertitel van het boek al verkapt) de route die Camus in zijn teksten aflegt van eenzaamheid, in de ervaring van absurditeit, via de revolutie naar solidariteit en de onoplosbare spanning tussen die twee.

De neutrale toon maakt bij Roel Meijvis plaats voor een meer meanderende en persoonlijke stijl. Hij probeert Camus in eerste instantie juist als schrijver te duiden en vanuit zijn teksten de filosofische gedachten naar voren te laten komen. Hierdoor is er meer ruimte voor dwarsverbanden tussen de verschillende werken en komen we meer over Camus zelf te weten en zijn voortdurende worstelingen met de dubbelzinnigheden van het leven. Meijvis onderzoekt tevens Camus' relevantie voor de huidige tijd. Zo laat hij mooi zien hoe de klimaatprotesten aan de hand van Camus te analyseren zijn. Hij schrijft helder en meeslepend, zodat zijn boek zowel voor Camus-kenners als voor nieuwe lezers geschikt zal zijn.

Ook bij Piet Ransijn is een persoonlijke toon te vinden in zijn zeer uitgebreide en lijvige werk over Camus. Hij geeft veel aandacht aan het mystieke denken van Camus, die onder andere geïnspireerd was door Plotinus en Augustinus. Zijn bespreking van Camus' essays zijn uitvoerig en met name het hoofdstuk over *De pest* is sterk. Ransijns persoonlijke motivering is terug te zien in de vele zelfgeschreven verzen over Camus. Dit had naar mijn mening minder gemogen. Maar als het de lezer lukt om deze versjes en de van webpagina's geplukte plaatjes te negeren, dan heeft het boek wel degelijk meerwaarde als naslagwerk bij Camus. Als eerste kennismaking met Camus is het minder geschikt.

Een antwoord

Er valt nog veel meer over Camus te vertellen, maar dan weet ik nog steeds niet of ik de vraag van Bas Heijne kan beantwoorden. Camus heeft ons alles te zeggen en tegelijkertijd niets. Als het leven intrinsiek

zinnig is dan is het antwoord in onszelf te vinden, maar als de vraag daar ook vandaan komt dan lijkt er sprake van een tegenstrijdigheid. Juist dat omgaan met tegenstrijdigheden is volgens Camus een taak die nooit af is en dus continue inspanning vereist. Hij herinnert ons aan datgene waarin we gelijk zijn: het mens-zijn. Daarom is er eigenlijk nooit een tijd waarin hij *niet* gelezen zou moeten worden. Dus in plaats van ons te verbazen over de toegenomen populariteit van Camus zou het ons eerder moeten verbazen als Camus niet meer gelezen wordt. Dat lijkt me een moment om in opstand te komen.

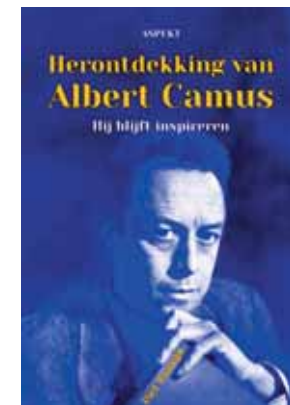
Albert Camus. *Een hogere liefde. Brieven aan een Duitse vriend.* Vertaald door Jozef Waanders, Amsterdam: Prometheus, 2024.

Jozef Waanders. *Absurditeit en revolutie. Van eenzaamheid naar solidariteit in de filosofie van Albert Camus.* Antwerpen: Gompel&Svacina, 2023.

Roel Meijvis. *De glimlach van de aarde. Het voelende denken van Albert Camus.* Leusden: ISVW Uitgevers, 2023.

Piet Ransijn. *Herontdekking van Albert Camus. Hij blijft inspireren.* Soesterberg: Aspekt, 2023.

De strijd om het nieuwe paradigma

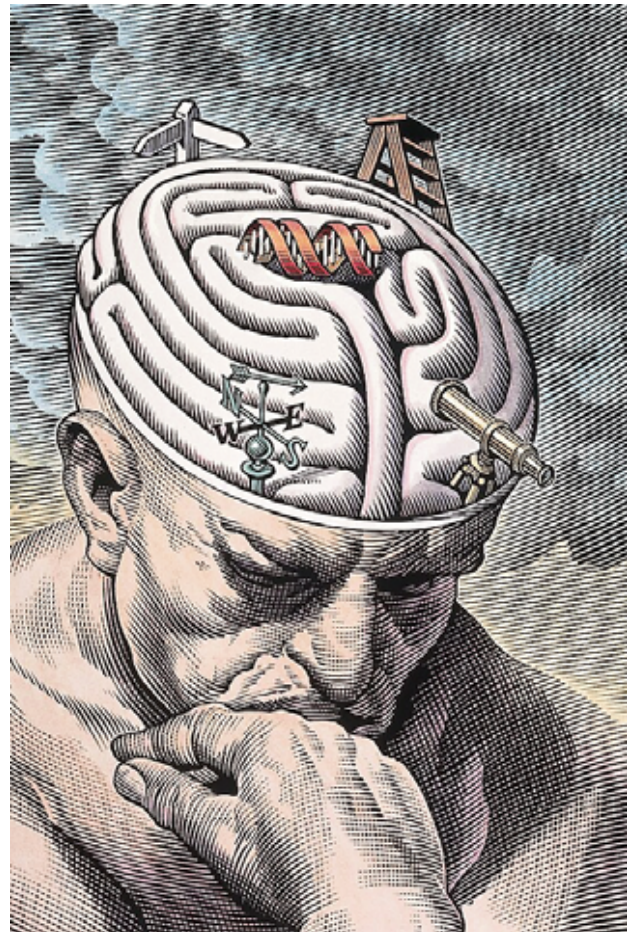
Het materialistische verklaringsmodel van het bewustzijn is passé. Verschillende nieuwe voorstellen strijden inmiddels om de kroon. De Braziliaans-Nederlandse filosoof Bernardo Kastrup ziet de wereld als een droom in het bewustzijn. De Amerikaanse filosoof Graham Harman stelt daarentegen dat bewustzijn bestaat uit een speciaal object in de wereld. Welk voorstel is het meest kansrijk?

DOOR ARTHUR VEENSTRA

Vanaf de jaren vijftig was het materialisme het grote achtergrondverhaal in de wetenschap en de filosofie. Ook ons bewustzijn werd beschouwd als een natuurlijk verschijnsel dat volledig verklaard kon worden op basis van neurologische activiteit in de hersenen. Sinds de jaren negentig is het materialistische tij echter gekeerd. De filosoof David Chalmers wees er in *The Conscious Mind* (1996) op dat computers en hersenen onmogelijk ervaringen kunnen hebben zoals licht, geluid, gevoelens. Nergens in de hersenen bevindt zich een ervaring van de kleur rood, een geluid, of een gevoel zoals pijn. De hersenen bestaan immers uit stille, donkere, gevoelloze neuronen. Dit werd bekend als het ‘harde probleem’ van het bewustzijn. De lijst met onoplosbare problemen van het materialisme groeide vervolgens gestaag. Inmiddels concluderen steeds meer filosofen dat het bewustzijn iets immaterieels is. Zelfs Christof Koch, een vooraanstaande neurowetenschapper, schrijft in *Then I am Myself the World* (2024) dat het bewustzijn niet reduceerbaar is tot materie. Het materialisme blijkt ons toch niet het verhaal te vertellen van ‘alles wat er is’. Dit heeft een spannende zoektocht ingeluid naar een nieuw groot verhaal. De werken van de bewustzijnsfilosofen Bernardo Kastrup en Graham Harman kun je in deze context lezen. Kastrup en Harman combineren allebei felle kritiek op het materialisme met een nieuw verhaal over de aard van de werkelijkheid en de plek van ons bewustzijn daarin.

De werkelijkheid als gedeelde droom

In zijn boek *Waarom mythen geen onzin zijn* (2024) beargumenteert Kastrup dat we de werkelijkheid moeten gaan begrijpen als een gedeeld mentaal verschijnsel: een droom. Dit voorstel is een vorm van filosofisch idealisme: de overtuiging dat de werkelijkheid geheel

bestaat in het bewustzijn en als inhoud van het bewustzijn. Dit lijkt op het eerste gezicht een ‘new age’-achtig idee en Kastrup gaat die connotaties niet uit de weg. Integendeel. Hij bespreekt bijvoorbeeld de mythe van de Arandan – een Australisch Aboriginal volk – die geloven dat Karora, de schepper, het bestaan van de wereld droomde in zijn slaap. Kastrup legt uit dat een dergelijke mythe een verhaal is dat de mens projecteert op zijn ervaringswerkelijkheid.

Kastrup gebruikt de argumentatie van Descartes om dit te onderbouwen. Descartes stelde vast dat wij alleen maar directe toegang hebben tot de mentale indrukken en ervaringen die zich in ons bewustzijn bevinden. Wij hebben geen directe toegang tot de externe wereld buiten ons bewustzijn. Om dit te illustreren stelde Descartes in een van zijn beroemde 'meditaties' dat hij zou kunnen dromen dat hij wakker is en van alles ervaart. Je kunt er wel op wijzen dat wij lichamen hebben, dat die lichamen hersenen hebben en zo verder, maar dat is niet genoeg. Het is immers ook mogelijk dat het dagelijks leven bestaat uit een zeer langdurige, stabiele droom waarin droommensen rondlopen die onze droomhersenen bestuderen en die droomoperaties uitvoeren. Kastrup gebruikt Descartes' argument om duidelijk te maken dat het bestaan van de externe materiële wereld geen feit is, maar een interpretatie van onze ervaringswerkelijkheid. Vervolgens stelt hij voor om het verhaal van het materialisme te vervangen door het verhaal van de Arandan: de werkelijkheid als gedeelde droom.

Esoterisch verhaal of nieuw paradigma?

Het grappige is dat het wetenschappelijke wereldbeeld van de moderne natuurkunde momenteel steeds verder opschuift in de richting van Kastrups analyse. Zo werd de Nobelprijs voor natuurkunde in 2022 uitgereikt aan een bewijs dat Einsteins interpretatie van de kwantummechanica uitsloot – de zogenaamde 'hidden variables'-interpretatie. Einstein was een 'realist'. Volgens hem bestonden de materiële wereld en haar eigenschappen onafhankelijk van het bewustzijn. Nobelprijswinnaars Alain Aspect, John Clauser en Anton Zeilinger toonden echter definitief aan dat materiële deeltjes hun eigenschappen krijgen als gevolg van de meting of observatie zelf. Dit is een vorm van idealisme: die eigenschappen bestaan niet op zichzelf, onafhankelijk van onze waarneming of meting van die eigenschappen. Natuurkundigen zijn nu expliciet de theorie van Eugene Wigner aan het bestuderen als vruchtbaar nieuw interpretatiemodel voor de werkelijkheid. In de YouTubevideo *'The End Of Physics As We Know It?'* bespreken drie prijswinnende natuurkundigen wat de implicaties zijn van Wigners model voor de status van het bewustzijn. Het oude beeld was dat de Big Bang het ontstaan van de sterrenstelsels en planeten veroorzaakte, met het bewustzijn als eindproduct van die miljarden jaren durende causale keten. De natuurkundigen in de video leggen uit dat Wigners theorie dit oude beeld vrijwel op zijn kop zet. Heel simpel: bewustzijn is niet het resultaat van de materie, materie is het resultaat van een observerend bewustzijn. Het is nog te vroeg om te bepalen of Wigners theorie het nieuwe

natuurkundige model wordt, maar de natuurkunde beweegt hoe dan ook in de richting van Kastrups idealistische wereldbeeld. Kastrup en zijn filosofie zijn dan ook expliciet onderdeel van de natuurkundige discussie over het nieuwe wereldbeeld.

De mens als onkenbaar object

Graham Harman lijkt in zijn boek *Objectgeoriënteerde Ontologie* (2024) precies het tegenovergestelde voorstel te doen van Kastrup. Harman waarschuwt voor 'het gevaar van idealisme'. In zijn optiek leidt het idealisme namelijk tot een gevaarlijk 'post-truth'-tijdperk waarin objectieve feiten zijn vervangen door emoties en meningen. Zijn remedie voor dat gevaar is het realisme: de overtuiging 'dat de externe wereld onafhankelijk van de menselijke gewaarwording bestaat'. Een kernpunt van zijn filosofie is verder 'dat niet-menselijke entiteiten filosofisch op precies dezelfde wijze behandeld moeten worden als menselijke entiteiten'. We moeten onszelf dus begrijpen als een object in de externe wereld tussen alle andere objecten. Dit klinkt als een nieuw, verrijkt materialisme, maar die schijn bedriegt.

Harman bespreekt in een apart hoofdstuk uitgebreid waarom het materialisme volledig onhoudbaar is. Met zijn uitspraken in de inleiding over het bestaan van de 'externe wereld' en de mens als 'object' heeft Harman de lezer op het verkeerde been gezet. Harman legt namelijk uit dat hij een Kantiaans wereldbeeld heeft. Om dit te onderbouwen gebruikt Harman hetzelfde Cartesiaanse argument als Kastrup: het centrale principe is volgens Harman 'de onttrekking aan directe toegang tot de realiteit'. We hebben nu eenmaal geen directe toegang tot de wereld buiten onze ervaringen. Maar Harman maakt vervolgens een andere keuze dan Kastrup. Harman claimt in lijn met Kant dat de wereld buiten onze waarneming bestaat uit een onkenbare, niet-ruimtelijke en niet-temporele wereld. Harman is dan ook net als Kant een idealist ten aanzien van de fysieke wereld: de fysieke wereld en alle 'sensibele objecten' bestaan alleen als een fenomeen in ons bewustzijn. Tegelijkertijd kan Harman claimen een realist te zijn: de fysieke wereld is met haar 'sensibele objecten' immers een representatie van de onkenbare objecten die zelfstandig bestaan in die onkenbare wereld buiten het bewustzijn. In die zin is de mens een 'reëel object' tussen alle andere niet-menselijke objecten. Net als alle andere objecten is de mens ook een onkenbare, niet-fysieke Kantiaanse entiteit.

Harman gebruikt de rijke conceptuele gereedschapskist van Kant om een filosofie te ontwikkelen die op een genuanceerde wijze ruimte kan geven aan de objecten

van kunst, cultuur, architectuur en de poëzie. Hij bespreekt onder meer de esthetische ervaring van een schilderij. Een schilderij als fysiek object bestaat alleen maar uit een rechthoek met wat verfpatronen. Wij zien echter geen betekenisloos fysiek object, maar een betekenisvol esthetisch object. Een ander voorbeeld is de poëtische metafoer waarin de vorm van een cipresboom wordt gekoppeld aan een vlam: 'Een cipres is als de geest van een dode vlam'. Harman legt genuanceerd uit hoe wij als waarnemers de diepere, 'noumenale' aspecten van objecten kunnen ontsluiten door dergelijke metaforen. Zijn gedachtegoed wordt dan ook met name enthousiast ontvangen in de geestes- en cultuurwetenschappen.

Conclusie: Kastrup vs. Harman

Kastrup vertelt ogenschijnlijk een exotisch verhaal, maar juist de harde natuurwetenschap beweegt nadrukkelijk in zijn richting. Harman lijkt af te koersen op een verrijkt materialisme, terwijl hij juist de on-grijpbare objecten van de geesteswetenschappen goed

beschrijft. De natuurkundigen worden echter veelal gezien als de autoriteit omtrent de aard van de werkelijkheid. En aangezien de natuurkunde opschuift naar een meer idealistisch wereldbeeld, lijkt Kastrups filosofie op dit moment de koploper in de strijd om de titel 'het nieuwe paradigma'.

Bernardo Kastrup. *Waarom mythen geen onzin zijn. Een plausibele levendige bevestiging van transcendentie.* Vertaald door Justes Kramer Schippers. Amsterdam: Samsara, 2024.

Graham Harman. *Objectgeoriënteerde ontologie. Een nieuwe theorie van alles.* Vertaald door Niels Hexspoor en Michiel Poorthuis. Amsterdam: Boom, 2024.

ISVW KALENDER

JANUARI 2025

6-10	HEIDEGGER: OVER EXISTENTIE, METAFYSICA, TECHNIEK EN POËZIE
11-12	MARTHA NUSSBAUM III: VOELLEN, VERBEELDING, ONDERWIJS
18-19	DE MENS IS OOK MAAR EEN DING
18-19	SENECA V: LEVEN VOLGENS DE NATUUR
25-26	DOORLEEFDE FILOSOFIE I: TWIJFEL TOELATEN
25-26	GROTE DENKERS I: ZELF EN ANDER

Colofon

iFilosofie is het gratis tijdschrift van de ISVW. Met een kleine donatie (vanaf € 5,-) draag je bij aan de voortzetting van *iFilosofie*.

DONEER

Hartelijk dank!

Abonneer je gratis op *iFilosofie*. Zo krijg je op het moment van verschijning de nieuwste editie in je inbox.

ABONNEER

Redactie

Florian Jacobs (hoofdredacteur)
Peter Huijzer (eindredactie)
Noezha el Ajami
Anne-Mathije Bogerd
Tjeerd Boorsma
Valerie Granberg
Puck Hoogenboom
Marthe Kerkwijk
Quintus Masius
Sanne Rombouts
Marah Rose Seremak
Joanne Rouwendal
Kim Schreier
Ruwan van der Vaart
Arthur Veenstra
Rogier van der Wal

Opmaak:
Henk Droog | Platland

Afbeelding René ten Bos:
© Cortino AEG

© ISVW Uitgevers